

Aportacions de la psicoanàlisi a la intervenció en famílies des del treball social

* Publicat a la revista RTS Revista de Treball Social / número 197 / desembre 2012

Dr. Guillermo Salvador Beltrán

Resum

Aquest article pretén ser una breu reflexió sobre la relació entre la Psicoanàlisi, la Família i el Treball Social. L'ajut a les famílies penso que és un àmbit de treball en què la Psicoanàlisi i el Treball Social poden desenvolupar el diàleg i col·laboració més fructífers. Per sort, aquest diàleg ja ho és en altres àmbits, però crec que l'interès en la família com a grup de creixement social és un nexa clar d'unió en l'objectiu comú de donar suport emocional a les famílies en risc.

Paraules clau: Psicoanàlisi, Treball Social, Família, Ajut emocional.

INTRODUCCIÓ

No podria iniciar aquest article sense evocar records i gratituds. El Psicoanàlisi, el Treball Social, l'ajuda emocional a les famílies i jo som vells companys de viatge. L'any 1976 vaig iniciar la meua col·laboració docent amb la, llavors coneguda com, Escola de Treball Social ubicada al Departament de psiquiatria de l'Hospital Clínic de Barcelona, col·laboració que va perdurar fins a l'any 2010, formant part del Departament de Treball Social de la Facultat de Pedagogia de la UB. Al llarg d'aquest llarg període es va desenvolupar el meu interès en la formació primer com a psicoterapeuta psicoanalític i, amb posterioritat com a terapeuta de parella i família. Vaig tenir la sort d'estar en un àmbit docent del Treball Social en el què el pensament psicoanalític era i és profundament reconegut i apreciat. En aquest sentit vaig formar part d'una sèrie de professors, col·legues i amics, encarregats de transmetre missatges de pensament d'orientació dinàmica: Antonio Pérez Sánchez, Jorge Tizón, Jesús Mansilla, Joan Fortuny, Ramon Bassols, Enrique de la Lama i Francesc Sainz m'han acompanyat en diverses etapes d'aquest temps. No vull deixar d'assenyalar la rellevància de l'obra de Teresa Rossell, "L'entrevista en el Treball Social" (1987), com l'aportació d'una treballadora social, llargs anys directora de l'Escola, impregnada d'aportació psicoanalítica.

No obstant això, no vull fer un relat idealitzat. L'articulació de les teories psicoanalítiques i el Treball Social, la seva complementaritat i, sobretot la seva utilitat, no és

gens fàcil. Des d'una perspectiva d'una certa Psicoanàlisi ortodoxa i "elitista", el coneixement psicoanalític és una "possessió d'uns pocs" i es pot fer arribar una "miqueta a uns molts". D'altra banda, des d'una certa perspectiva del Treball Social molt d' "acció social", la comprensió profunda que ofereix la psicoanàlisi, pot ser una molèstia. Què hi farem !. Per sort això no passa sempre i, hi ha hagut i hi ha, tant representants del món psicoanalític com del món del treball social que pensem que compartir coneixements i experiències és bo i que la comprensió profunda de l'ésser humà i dels grups humans és profitosa sigui quina sigui la tasca a realitzar. Però, alerta! Siguem conscients que vivim un moment social en què la psicologia profunda no està de moda i es tendeix a negar la complexitat; vivim aquests "Temps Líquids" dels que ens parla clar Z. Bauman (2007).

LA PSICOANÀLISI COM A PENSAMENT EN EVOLUCIÓ

La Psicoanàlisi no és tan sols un "corpus teòric" derivat de l'obra de Freud. És molt més. És una manera de mirar i entendre l'humà i la existència. En un sentit "bionià" és un Punt de Vista. Troba les seves arrels en la Filosofia (Spinoza, Kant, Nietzsche, Schopenhauer, Leibniz i tants més), connecta amb aspectes del pensament oriental (zen i taoisme), està expressat a través de l'art (Surrealisme) i, en l'actualitat, busca les seves arrels biològiques en la Neurociència (E. Kandel, A. Damasio). En aquest sentit, la psicoanàlisi és molt més que una tècnica psicoterapèutica, que també ho és, és una forma de pensar i és per això que quan persones com jo i els meus col·legues fem arribar aquests coneixements a alguns col·lectius professionals com a treballadors socials, educadors etc . no ho fem amb la intenció de transmetre la tècnica, (crassa confusió), sinó amb la intenció de poder "pensar diferent" al pur pensament lògic i racional. Aniríem més en la línia "meltzeriana" de fer experiència emocional, o en el "pensar els pensaments" de W. R. Bion, o en el "mentalitzar" de P. Fonagy.

La Psicoanàlisi, tant com a forma de pensament com a tècnica, ha evolucionat des dels postulats de Freud. Més del que alguns voldrien i menys del que altres desitjarien. Però ha evolucionat. No és aquest article el lloc idoni per aturar-se a explicar-ho extensament, encara que dóna per a molt. Quan parli, més endavant, d'alguns aspectes de la relació psicoanàlisi-treball social, espero que quedi més clar quines concepcions comparteixo. Per resumir podríem pensar que, en l'actualitat, el pensament psicoanalític es mou al voltant de dues tendències i ideologies.

- Un grup que es manté dins de l'ortodòxia del pensament freudià (teoria libidinal, instints de vida i de mort). Unit a aquest grup hi hauria la seva continuïtat derivada de l'obra de Melanie Klein (relacions objectals)

- Un altre grup, seguint bàsicament les obres de Winnicott, Bowlby, Kohut, H. Stack Sullivan etc., hauria anat derivant cap a l'anomenada Psicoanàlisi Relacional (Stolorow, Atwood, etc.) en la qual el protagonista ja no és tant la ment individual o el "món intern" sinó l'"espai mental intersubjectiu", és a dir, la RELACIÓ.

Dins d'aquest context breument sintetitzat penso que la psicoanàlisi actual, en constant auto revisió i davant l'amenaça ja antiga del "cientifisme", s'ha d'obrir a altres fonts de coneixement, com ja fa amb la Neurociència, per, com diuen ara, re inventar-se , però no negant o invalidant l'obra total de Freud sinó re formulant-la i re argumentant-la. No oblidem que l'obra de Freud, encara que moltes hipòtesis no les compartim, es basa, segons jo penso, en dos conceptes bàsics: el protagonisme de la relació i l'existència de l'Inconscient.

LES DIMENSIONS DEL TREBALL SOCIAL

Vull referir-me breument a una cosa de la qual sé poc. Mai vaig estudiar Treball Social. Jo era un Psiquiatre que passava per allà per explicar el que jo creia que sabia. Disculpeu-me. Però crec que en aquest article, aquest breu apartat, pot servir per aclarir el relat posterior. Al meu entendre penso que el Treballador Social, quan enfronta la seva tasca, comença a moure's en tres dimensions, aquestes dimensions variaran en funció de l'organització en la qual es treballi i segons el perfil de personalitat del professional. Anem a assenyalar-les.

- La gestió de recursos i la seva promoció. El Treballador social és, podríem dir-ho així, l'"executor", en el bon sentit del terme, de finalitats derivades de la tasca de la institució en la qual opera. Aquesta és una dimensió clarament lligada a l'ACCIÓ.
- Mobilització i aglutinació dels recursos socials de la comunitat en la qual treballa. En aquest sentit, és un "agent de salut comunitària". Aquesta és una dimensió clarament relacionada amb la RELACION.
- En la mesura que la major part del treball social es mou al voltant de situacions de conflicte i patiment, tant les seves accions com la seva forma de relacionar-se comporten la necessitat de desenvolupar la capacitat d'AJUDA EMOCIONAL.

Penso que aquestes tres dimensions no es poden separar en la praxi humana, es poden separar teòricament, el que apreciem és la resultant d'aquestes interaccions. Sincerament opino que la perspectiva psicoanalítica pot aportar molt en el desenvolupament complex d'aquesta tasca. Particularment en la segona i tercera dimensió.

L'AJUDA EMOCIONAL A LA FAMÍLIA: NEXE D'UNIÓ DE LA PSICOANÀLISI I EL TREBALL SOCIAL

Si hi ha un àmbit en el qual coincideixin la Psicoanàlisi i el Treball Social és clarament la família. Les problemàtiques familiars representen un denominador comú de molts camps del Treball Social a la comunitat: serveis socials, salut mental, infància. Tota la teoria psicoanalítica es basa en la comprensió de les relacions familiars com una de les bases de la salut mental, des de la formulació del complex edípic de Freud, a la teoria de l'aferrament de Bowlby, a la idea de "fallada ambiental" de Winnicott , etc., la família és un referent essencial. D'altra banda, la psicoanàlisi i altres escoles psicològiques han anat desenvolupant, al llarg dels darrers cinquanta anys, abordatges de teràpia familiar.

En el meu llibre, *Família: experiència grupal bàsica* em refereixo a la família com una solució sensata per fer front al creixement físic, emocional i social, però també assenyalo que al mateix temps que assenyada la família i el seu funcionament són profundament complexos. A causa d'aquesta complexitat cal entendre que oferir ajuda emocional no resulta tan senzill com pot semblar i és, en aquesta línia, que voldria assenyalar aquelles característiques del pensament i tècnica psicoanalítiques que poden ajudar al Treball Social en la seva tasca.

CARACTERÍSTIQUES

- ACOSTAR-SE AL DOLOR EMOCIONAL

Per a una persona mínimament sensible i suficientment sana acostar-se al dolor de l'altre impacta, fins i tot fa mal. Des del pervers produir dolor causa plaer, des de la morbositat neuròtica pot atraure, des de la ultra sensibilitat només queda fugir. No és fàcil, cal modular aquest impacte en nosaltres i trobar la "distància adequada" per poder ajudar. J. Coderch recull en el seu article "Psicoanàlisi Relacional de Freqüència Setmanal" (2012) una frase de P. Hobson de "The Cradle of Thought" que diu:

"Trobar-se emocionalment connectat amb algú és experimentar a aquest algú com una persona Una persona és la classe de cosa amb la qual un pot sentir i compartir coses .." (2002).

La família no és un objecte neutre d'observació, la projecció dels seus problemes en el professional genera una gran turbulència emocional i les seves conseqüents defenses. Cal promoure que la família expressi el seu dolor, no "taponar-ho", però això exigeix que el

professional es protegeixi. L'anàlisi en grup dels casos i la supervisió serien elements altament recomanables des del pensament psicoanalític.

- ***L'ACCEPTACIÓ DE LA COMPLEXITAT***

Un aspecte essencial de l'ésser humà és la seva complexitat. J. Wagensberg ens diu en el seu llibre "Idees sobre la complexitat del món" (1985) que, tot i no arribar a negar-la, la complexitat molesta a algun pensament filosòfic (Descartes) i també a la ciència (Whitehead). L'humà no és objectivable des de la ciència, és profundament subjectiu i, sota la influència de la turbulència de les emocions, els protagonismes són la inquietud i la incertesa. Busquem constantment concretar per protegir-nos i resoldre la complexitat i la complexitat no té solució, cal assumir-la. La Psicoanàlisi ha estat criticada des del científisme per no ser objectivable científicament, però en aquesta crítica hi ha una de les seves essències: la complexitat del que és subjectiu i el que és intersubjectiu.

El treballador Social ha d'assumir aquesta visió si vol entendre i fer-se càrrec del rerefons emocional dels problemes que tracta. Davant la família això es fa evident, els grups són evasius i mutables en la seva forma, cal acceptar que mai sabrem ni entendrem tot el que volem saber i entendre. Un dels inconvenients de professionals del treball social que he supervisat és que es veuen obligats a manejar-se amb un excés d'informació concreta i unes demandes de ser concrets que els pot portar a oblidar la complexitat que subjau darrere aquesta gran quantitat de dades. La humilitat aplicada al desig i necessitat de conèixer molt sobre el que és humà és bona recepta pels que realitzem tasques d'ajuda emocional.

- ***L'EXISTÈNCIA DE L' INCONSCIENT***

Si hagués de triar quines són les aportacions bàsiques de la Psicoanàlisi al coneixement de l'ésser humà serien l'inconscient i el protagonisme del que relacional en l'organització de la nostra vida mental i social. La idea actual d'inconscient no és la primitiva de Freud lligat a la repressió sinó que seria el reconeixement de la nostra incapacitat per acumular la totalitat de les experiències i com, a través del paper de la memòria implícita, es va formant un precipitat experiencial del qual no tenim coneixement. Com assenyala T. Ogden (1989): "No hi pot haver ment conscient sense la inconscient i viceversa, cadascuna crea a l'altra". La nostra conducta és una resultant d'aquesta dialèctica. W.R. Bion (1963) posa les bases de l'existència d'un "inconscient grupal", idea desenvolupada per altres autors (Anzieu, Meltzer etc) i aplicable òbviament al grup familiar. L'inconscient familiar és un espai mental compartit, reservori d'experiències compartides per la família i que s'alimenta i alimenta de i als inconscients

individuals dels seus membres. Des del punt de vista del Treball Social amb famílies l'important residiria a comprendre que les famílies, sobretot les que estan sotmeses a conflictes diversos, ens mostren comportaments referits a aspectes que ells mateixos desconeixen, dels quals no tenen coneixement. Per tant no podem fer una lectura lineal, des de la lògica racional del que els passa. La supervisió des d'una orientació psicoanalítica pot ser una gran aportació per al treballador social.

EL PROTAGONISME DE LA RELACIÓ

Naixem i arribem al món per comunicar-nos i entrar en contacte emocional intens amb altres éssers humans, aquesta tasca essencial del desenvolupament s'inicia a la família i el gran protagonista n'és la relació i relacions afectives que aquest context ens ofereix. Quan pretenem realitzar una tasca d'ajuda emocional, el gran protagonista no som nosaltres, sinó la relació que podem oferir. Ha de ser una relació que permeti generar creixement. La família hauria d'oferir la possibilitat d'oferir des d'una "base segura" de la inclinació (J. Bowlby), l'oportunitat de comprendre que som més que un i més que dos i més que tres i, des d'aquí, obrir la porta a la sociabilitat .

Els professionals que pretenem donar suport emocional a les famílies en situació de conflicte hauríem de pensar al voltant de dos conceptes elaborats per la Psicoanàlisi: la "neutralitat benvolent" i l'empatia. La família no és un objecte d'observació neutre, entrar en contacte amb ella promou en el professional una reacció emocional molt intensa, per tant la neutralitat és impossible, el treball per apropar-nos a ella sabent que no l'assolirem si és possible. Cal realitzar un treball intern que ens permeti una distància que generi entendre més que jutjar. L'observació propera del funcionament de les famílies produeix, de forma espontània, opinions i judicis (prejudicis), grans enemics de la comprensió dels drames familiars. Aquesta tasca d'aproximació a la "neutralitat impossible" ens permet accedir-hi a l'altre aspecte que assenyalava, l'empatia. L'empatia, aquest fenomen humà no a l'abast de tots els humans, de poder posar-se "a la pell de l'altre", no l'entendrem aquí com una reacció espontània de sintonia sinó tal com l'entén H. Kohut, un esforç del professional per apropar el seu món intern i fer-ho permeable al món intern del pacient, en aquest cas el grup familiar.

Aquesta tasca complexa del professional per oferir un grau de neutralitat benevolent (A favor de) i empatia ens porta a pensar en un altre concepte psicoanalític fonamental en el treball amb famílies que és la Contratransferència (CTF). Mai no em va agradar la paraula però si el que vol dir: el que el pacient fa sentir al professional. Freud va considerar a la CTF com una cosa que dificultava la tasca de l'analista i, per tant, alguna cosa a evitar i protegir a través

de l'anàlisi personal del terapeuta. H. Racker (1959) dóna un gir a aquesta visió i considera la CTF com a element de gran importància en tota tasca d'ajuda emocional. Daniel Stern i la psicoanàlisi Relacional, entre molts altres, corroboren aquesta idea. En el treball amb famílies hauríem de comprendre que la CTF és com un "caixa de ressonància" en la qual es combina el que ens transfereix la família i el que això ens fa sentir: pena, ràbia, compassió, rebuig etc. Les nostres respostes haurien de ser sempre el resultat d'haver tingut molt en compte aquest fenomen i haver-ho pensat. El gran risc és que si no ho pensem les nostres respostes seran pures actuacions reactives i no promouran creixement. Com a síntesi d'aquesta característica del protagonisme del que és relacional podríem assenyalar que Freud va ser el primer a assenyalar que tota psicologia és una psicologia social. Construïm individualitat des d'experiències relacionals i socials i la família és la primera matriu experiencial. Els professionals que vam decidir fer tasques d'ajuda emocional hem de ser conscients que nosaltres, com a persones, i la nostra forma de relacionar-nos som l'instrument de treball. Els éssers humans no únicament parteixen de l'organització d'un "sistema d'aferrament" en el sentit de J. Bowlby (1976), sinó que en la seva majoria, no totes, busquen afecció al llarg de tota la seva vida. Les Psicoteràpies no són una invenció dels psicòlegs, són la concreció d'una necessitat humana universal,: trobar suport, consol i orientació en la comunicació amb altres éssers humans. Tots els nadons esperen trobar, com assenyala D. Winnicott "una mare prou bona" que els sostingui i entengui, què faci el que millor pugui perquè el nadó tiri endavant, i tant millor si hi ha un pare que hi intervingui i sigui, també, "prou bo". Perquè aquest concepte no sigui idealitzat em sembla oportú referir-me a l'article dels meus amics i col·legues F. Sainz i V. Cabré "L'experiència terapèutica amb un analista suficient i insuficientment bo ", en el qual es matisa la necessitat de ser humilment conscient de les nostres limitacions i pensar que a totes les persones que intentem ajudar també les posarem en contacte amb les nostres insuficiències.

ASPECTES PRÀCTICS DE L'AJUDA EMOCIONAL A LA FAMÍLIA

Voldria sintetitzar molt breument alguns aspectes de l'abordatge d'ajuda i comprensió familiar desenvolupats en el meu llibre " Família: experiència grupal bàsica " (2009), també aplicables des del Treball Social.

- El que observem.
- Un seguit de conductes alienes al coneixement de la família: un inconscient familiar.
- Com es tracten entre ells, com tracten al professional i el que ens fan sentir (transferències i contratransferència).
- El que diuen, com ho diuen, i, per tant, el que no diuen (veritat, mentida, secrets).

- Quin tipus de malestar circula entre ells (ansietats i afectes lligats a aquestes)
- Estils de relació i comunicació, (interaccions i representacions mentals).

Des d'aquí concretaríem el que el professional pot oferir per començar a construir un espai temps que promogui creixement.

- Tenir-los a la ment com a grup. Lluitar contra la tendència racional espontània a veure'ls com a suma d'individualitats. Pensar que les comunicacions individuals són comunicacions del grup, conscients o inconscients), a través d'un membre individual.
- Oferir un espai físic i mental de trobada a la família, o als membres que puguin o vulguem que hi acudeixin, fugint de l'entrevistes individuals.
- Enquadrar la tasca, és a dir, decidir un marc de treball ordenat pel professional i avaluat per ell i que permeti a la família cobrar protagonisme en la resolució dels seus problemes. L'objectiu no és donar recursos a la família sinó ajudar-la a promoure els seus propis recursos.

LA FORMACIÓ EN EL TREBALL AMB FAMÍLIES

Els estudis de Treball Social consideren, com és obvi, a la família com a objecte important d'anàlisi des del punt de vista psicosocial i comunitari. No obstant això, sóc de l'opinió, que els professionals que es vulguin dedicar específicament a aprofundir en aquest àmbit i oferir, per tant, ajuda emocional, haurien d'aprofundir en el tema a través d'una formació específica. Seria important que poguessin optar per un model d'intervenció, els més estesos: el psicoanalític i el sistèmic, i que ho fessin en funció d'un criteri personal, els vells desacords en defensa de quin és més adequat ja no serveixen. El professional actua bé si es

troba a gust i identificat amb el seu propi model. A part d'aquest aprofundiment més de tipus teòric, el que em sembla del tot fonamental en el treball amb famílies és la SUPERVISIÓ de la tasca. Mai he considerat al supervisor com "el que sap més i ensenya a altres que saben menys". El que és rellevant d'aquesta tasca és compartir experiència i generar pensament nou. Després de llargs anys de treball com a supervisor d'equips psicosocials mai no he pretès "ensenyar psicoanàlisi", tan sols he utilitzat la meua formació psicoanalítica per "entendre més i de manera més profunda". Crec que és en el moment de la supervisió quan es produeix aquest vincle enriquidor entre Psicoanàlisi i Treball Social al qual m'he anat referint com a base d'aquest article.

AVÍS PER A NAVEGANTS

Per acabar, voldria assenyalar que, com tots sabeu, naveguem per temps difícils en què assumir la complexitat, pensar i parar-se a pensar, aprofundir, fer experiència emocional, no estan de moda. Impera un reduccionisme concretitzador que cerca solucions ràpides a temes difícils, es venen receptes de la felicitat i tant la Psicoanàlisi com el Treball Social d'orientació dinàmica poden no ser molt ben vistos, sinó fins i tot atacats. Ànim navegants afins a la meua manera de pensar! Val més pensar el que creus, tot i ser mal vist, que deixar de pensar per ser ben vist.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Llibres:

- Bauman, Zygmunt "Temps líquids" 1a edició, Barcelona. Editorial Tusquets. 2007 ISBN: 978-84-8383-029-1
- Coderch, Joan "La pràctica de la psicoteràpia relacional" 1a edició, Madrid. Editorial Agora Relacional S.L. 2010 ISBN: 978-84-614-5896-7
- Rossell, Teresa "L'entrevista al Treball Social" 1a edició, Barcelona. Editorial La Llar del Llibre. 1987 ISBN :84-7279-305-2
- Salvador Beltrán, Guillermo "Família: experiència grupal bàsica" 1a edició, Barcelona. Editorial Paidós. 2009 ISBN :978-84-493-2323-2
- Wagensberg, Jorge "Idees sobre la complexitat del món" 1a edició en Fabula. Barcelona. Editorial Faula Tusquets 2003 ISBN: 84-8310-859-3
- Winnicott, Donald Woods. "La família i el desenvolupament de l'individu" 2a edició Buenos Aires. Editorial Horme Paidós 1980
- Winnicott, Donald Woods "El procés de maduració en el nen" .1ª edició, Barcelona. Editorial Laia 1975 ISBN :84-7222-481-3

Revistes electròniques:

- Coderch, Joan "Psicoanàlisi Relacional de Freqüència Setmanal i Llarga Durada (PRSL) Bases teòriques i clíniques" Revista CEIR www.ceir.org.es Vol.6 (3) - Octubre 2012; pàg. 468-514

- Sainz, Francesc i Cabré, Víctor "L'experiència terapèutica amb un analista suficient i insuficientment bo. Una contribució de Winnicott a la Psicoanàlisi Relacional ". Revista CEIR www.ceir.org.es Vol.6 (3) - Octubre 2012; pàg. 570-586

Dades complementàries:

Dr Guillermo Salvador Beltrán

Psicoterapeuta del "Centre Emili Mira"

Metge Psiquiatra

Psicoterapeuta psicoanalític d'adults, parella i família

Professor jubilat del Dept. de Treball Social de la UB. Fac de Pedagogia

Membre de l'ACPP, AEPP i FEAP.

Col·laborador docent de la Fundació Vidal i Barraquer (URL), de l'ACPP i ACAP.

Director del programa de formació "Infància, família i comunitat" (F. Vidal i Barraquer i ACAP)

Supervisor d'equips de Salut Mental d'infància, adolescents i adults

Direcció. c / Bruc 168 5è 1a Barcelona 08037

Mail de contacte guillem_sb@hotmail.com